

BALOGH LÁSZLÓ

A PDS és az MSZP szerepe a rendszerváltás időszakában

A tanulmány komparatív politológiai és szociológiai eszközökkel kívánja elemezni a németországi Demokratikus Szocializmus Pártja (PDS) és az MSZP, illetve a két elődpárt, a Német Szocialista Egységpárt (SED) és az MSZMP szerepét a rendszerváltás időszakában. Konkrétabban a következő kérdésekre próbál választ adni:

1. Milyen közös és eltérő ismérvekkel jellemezhető a Honecker-és a Kádár-korszak politikai rendszere?

2. Melyek az átmenet sajátosságai az NDK-ban és Magyarországon? A PDS és az MSZP helye és funkciója az átmenetben. Természetesen hosszabb folyamatról van szó, ezért célszerű jelentősebb csomópontok köré rendezni a vizsgálatot:

- a) a rendszerváltás kezdete,
- b) az 1990-es parlamenti választások,
- c) az 1994-es parlamenti választások.

1. A HONECKER- ÉS A KÁDÁR-KORSZAK POLITIKAI RENDSZERÉNEK ÖSSZEHOSONLÍTÁSA

Ami a rendszerváltást megelőző időszak politikai berendezkedését illeti, mindkét politikai rendszert az alábbi ismérvek jellemezték:

1. A társadalmi alrendszer meghatározó eleme a politikai alrendszer volt, amely lényegében minden más alrendszer viszonylagos önállóságát megszüntette, és csak a politikai alrendszer felől épült ki közvetítő mechanizmus.

2. A politikai alrendszert a pártközpontú, monopolisztikus hatalmi mechanizmus jellemezte.

3. A döntési hatáskörök túlzott vertikális centralizációja szorosan összekapcsolódott a horizontális központosítással.

4. A társadalmi rendszer átpolitizáltsága jelentősen felduzzasztotta az adminisztratív szabályozás feladatait, ami szükségszerűen hatalmas méretű bürokrácia működtetését igényelte.

5. A szocialista termelési módra jellemző redisztribúció, amelyben a többlettermék társadalmi elsajátítása egy tervirányító központ megszervezése és működtetése révén történt. A redisztribúció átfogta a társadalmi élet valamennyi területét és a hatalmi elit legfontosabb privilégiuma volt.

6. A döntéshozatali mechanizmus minden szintjét átfedte a személyi függőségi rendszer.

Az összehasonlító elemzés ugyanakkor hangsúlyosabbá teszi az egyedi vonások feltárását is, ezáltal válik a kép teljessé. A továbbiakban ezek közül szeretnék néhány fontosabbat kiemelni.

Az egyik ilyen ismérv a pártközpontú, monopolisztikus hatalmi mechanizmussal függ össze. Noha mind a két rendszerben a Politikai Bizottság a legfelső döntéshozó testület, működésükben jelentősebb eltérések is megfigyelhetők. A keletnémet rendszer minden fontosabb vagy annak minősített kérdésben a PB kezében koncentrált a döntéshozatalt, ezzel szemben a magyarországi gazdasági döntéshozatal decentralizáltabb volt, és a kormány is szélesebb hatáskörrel rendelkezett az érdemi döntéshozatalban. Emellett a Német Szocialista Egységpárt Politikai Bizottsága szertartásos légkörű ülésein sokkalta kevésbé alakulhatott ki szabad vita, mint az MSZMP Politikai Bizottságában. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a keletnémet politikai centrum sem a vezetésen belül, sem a társadalmi nyilvánosság előtt a legcsekélyebb hajlandóságot sem mutatta a társadalmi problémák őszinte megvitatására és mereven ragaszkodott a honeckeri neosztálinista irányvonalhoz. Az erőszak különböző formáit részesítette előnyben – ami abban is megmutatkozott, hogy a mindenkori állambiztonsági és honvédelmi főnök funkciójánál fogva tagja volt a PB-nek. – Általánosságban ezek a formák kifinomultabbak voltak, mint például Albániában vagy Romániában. Ez a rendszer tehát a magyarhoz képest kevésbé volt rugalmas és alkalmazkodóképes, amit az is alátámasztott, hogy a többi „legálisan működő” pártnak (CDU, LPD stb.) és a keresztény egyházaknak csupán minimális mozgásteret engedélyezett.

A magyar politikai rendszer toleránsabb volt, kezdeményezte a párbeszédet akár az egyházakkal, akár az ellenzéki csoportosulásokkal, de csak addig, amíg ez nem veszélyeztette a „szocialista rendszer” alapjait. S nem riadt vissza az erőszak eszközeinek alkalmazásától sem, ha szükségesnek látta (összességében a magyar rendszer is kifinomultabb módszereket alkalmazott). Itt szeretném azt is megjegyezni, hogy a Kádár-rendszert az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején a kemény represszió jellemezte, és másfelől a honeckeri vezetés a hetvenes évek elején a későbbiekhez képest toleránsabb és nyitottabb volt.

A represszív totalitárius keletnémet hatalmi mechanizmus merevségét és egyben a politikai folytonosságot példázza az alábbi táblázat, amely azt mutatja, hogy a csúcseleit szintjén a magyar paternalista totalitárius modellhez képest sokkal kisebb volt a mozgás.

1. táblázat

Mozgások a csúcseleit szintjén 1970–1987 között

	hivatalviselés közben hunyt el	lemondás, leváltás	új személyek a vizsgált időszakban	
	(fő)	(fő)	(%)	(fő) %
MSZMP ¹				
PB	1	13	48,1	14 51,9
Titkárság	1	12	57,1	14 66,7
SED				
PB	8	5	12,5	19 47,5
Titkárság	3	6	31,5	9 47,4

Forrás: A *Népszabadságban* és a *Neues Deutschlandban* megjelent hivatalos kommunikék a személyi változásokról. A két lap 1970–1987 közötti számainak folyamatos elemzése alapján összegeztem a fenti adatokat.

A másik egyedi ismérv a nemzettudat problémájával függ össze. A két német állam közötti párbeszéd feltételeinek kialakulásával – a hatvanas évek legvégén – felértékelődött a nemzetfogalom jelentősége. Mivel a Német Szövetségi Köztársaság akkori politikai vezetése, reális politikai helyzetértékelés alapján, elismerte a két német állam létét,¹ a német egység már nem az egységes német államot jelentette, hanem az ezt követően is megkérdőjelezhetetlen egységes német etnikai közösséget. A németeket eszerint a közös nyelv, a közös történelem és összetartozás, továbbá a második világháború okozta megosztottság közös sorsa köti össze.

A két német állam nemzetközi jogilag is rögzített megosztottsága és a nyugatnémet nemzetfogalom állásfoglalásra kényszerítette a keletnémet vezetést is. A szocialista német nemzet marxista-leninista fogalmának megalkotója, A. Kosing abból indult ki, hogy különbséget kell tenni az etnikai nemzetiség és a nemzet között. Kétségkívül ő is elismerte, hogy a nemzetiség egyik ismérve a nemzetnek, de azt is hangsúlyozta, hogy „nem lényegi”. Szerinte a nemzetiség történelmileg megelőzi a nemzetet. A német erkölcs társadalmi létformáját két különböző, alapelveiben és alaptartalmában egymással lényegileg ellentétes nemzetben jelölte meg. Nem tagadta azt sem, hogy ez a helyzet történelmi kivétel, de úgy vélte, nem ellentétes a történelmi fejlődés törvényszerűségeivel (Kosing 1976: 25, 50–54).

Ez a koncepció a továbbiakban a honeckeri politika elméleti megalapozására szolgált és összekapcsolódott a „szocialista hazafiság” gondolati rendszerével. A német etnikai közösség eszméjével szemben megjelent tehát az „NDK-s nemzettudat”, amely elsődlegesen

szelektív történelmi tudat, ahogy Honecker megfogalmazta: a német történelem „haladó és humanista” hagyományainak örököse.²

Azt hiszem, jogosan tehető fel a következő kérdés: vajon mennyiben fogadták el a keletnémet állampolgárok a nemzet hivatalos fogalmát, mennyiben azonosultak az „állampolgárság – NDK, nemzetiség – német” formulával, s egyáltalán, mennyiben volt presztízse az „NDK-s szocializmus”-nak a honeckeri korszakban. Egy 1984-es szociológiai felmérés³ szerint az NSZK-ba kivándoroltak ötven-ötven százalékos arányban indokolták távozásukat *politikai* (egyet nem értés a totalitárius politikai rendszerrel), illetve *anyagi* (vonzóbb volt számukra az NSZK kínálta életminőség) okokkal. Ez az értékelés ugyanakkor az NDK-ban maradt többségére is jellemző volt, bár – ritka kivételektől eltekintve – nyíltan nem fogalmazódhatott meg (erről később még lesz szó). Az 1953-as népfelkelés leverése, a szovjet katonai jelenlét, a keletnémet elit merev politikája, az erőszak vagy az alkalmazásától való állandó félelem, illetve a kelet-közép-európai mércével relatíve kiegyensúlyozott életkörülmények (szociális helyzet, élelmiszerellátás) hatására *kettős tudat* jellemezte az átlagpolgárok többségét. Látszólag, szavakban elfogadták a totalitárius rendszert, a hivatalos nemzetfogalmat, ugyanakkor politikai tudatukat a nyugatnémet jóléti modell, a német egység gondolata és ezzel összekapcsolva az orosz-szovjet-ellenesség határozta meg.

Magyarországon lényegesen más volt a helyzet. A Trianon okozta traumát tovább mélyítette a második világháborús vereség, a visszacsatolt területek újbóli elvesztése. Egyes társadalmi rétegeknek – mindenekelőtt az idősebb generáció egy részének, de sok középkorúnak és fiatalnak is – a politikai tudatában fontos helyet foglalt el Trianon revíziójának szükségessége és a magyarországi és a határon túli magyarság összetartozása a közös nyelv és a közös történelmi múlt alapján. Magyarságtudatukat nem befolyásolta a szocialista hazafiság hivatalos ideológiája, mint ahogyan a magyar társadalom többsége sem fogadta el, s ez az elutasítás többnyire orosz-, illetve szovjetellenességgel is párosult – nyíltabb vagy kevésbé nyílt formában, a paternalista totalitárius rendszer engedékenységétől függően. S még annyit: a hetvenes évekbeli kiegyensúlyozott életkörülmények – természetesen ez is relatíven, kelet-közép-európai mércével igaz – és egyes politikai jogok – persze megint nem nyugati mércével – garantálása (pl. utazási lehetőségek) nagyobb legitimitást biztosított a Kádár-rendszernek a honeckerihez képest. A nyolcvanas évek elejétől tapasztalható és tendenciájában erősödő gazdasági válság azonban fokozatosan gyengítette a magyar rendszer presztízst.

A harmadik egyedi ismérv a hadsereg eltérő súlya a két politikai rendszerben. Kétségtelenül azonos funkciója volt a hadseregnek mindkét rendszerben, mindenekelőtt a rendszer belső stabilizálása, valamint az ország és a szocialista világrendszer védelme, illetve kiterjesztése. Ugyanakkor már a hatvanas évek közepétől látni lehetett a szovjet, a lengyel, a csehszlovák és a keletnémet hadsereg közötti együttműködés megerősödését, amit a négy ország katonai-földrajzi

helyezte, a NATO fő erőivel szembeni közös feladatok és Románia különutas politikájából eredő teendők indokoltak. Az 1968-as csehszlovákiai forradalom után tovább szilárdultak a kapcsolatok, amelyek a politikai-katonai együttműködésre és a stratégiai-katonai-ipari termelésre egyaránt kiterjedtek. A csehszlovákiai események késztették a szovjet vezetést arra, hogy a Varsói Szerződés északi szárnyának (NDK, Lengyelország, Csehszlovákia) nagyobb katonai súlyt adjon a délihez (Magyarország, Románia, Bulgária) képest, ami érthető is, hiszen az északi szárny katonai-stratégiai szempontból jelentősebb volt, és az 1968-ashoz hasonló politikai megrázkódtatások jobban veszélyeztették a Szovjetunió térségbeli érdekeit a NATO fő erői hatósugarában.

2. A RENDSZERVÁLTÁS

2.1. A rendszerváltás kezdete Kelet-Németországban és Magyarországon

Kelet-Németországban a totalitárius modell alapjaihoz való feltétlen ragaszkodás a gazdaságban tartós strukturális válságot eredményezett. Ez szervesen összekapcsolódott a felszín alatti társadalmi-politikai elégedetlenség felizzásával a nyolcvanas évek legvégén, s egyúttal megalapozta a változtatási igénnyel fellépő *polgári kezdeményezések* – amilyen a „Kezdeményezés a Békéért és az Emberi Jogokért” – *térnyerését*. Ezekből és mellette csekély tömegbázissal rendelkező, elsősorban a keresztény egyházak által biztosított féllegális keretek között működő csoportokból szerveződtek meg többségükben azok a politikai mozgalmak és pártszerű csoportok, amelyek élére álltak az 1989. őszi tömegakcióknak. A végső lökést a rendszerellenes tömegmozdulások kirobbanásához részben az országot illegálisan elhagyók áradata⁴ és a nagykövetségek megszállása (1989 késő nyarán), részben a honeckeri vezetés rugalmatlan politikája és a *SED-en belüli reformkommunista erők gyengesége és szervezetlensége* adta meg. Természetesen a gorbacsovi reformpolitika, a Szolidaritás elsőprő győzelme az 1989-es lengyel parlamenti választásokon és a magyarországi reformfolyamat kedvező külső feltételeket teremtett a keletnémet fordulat számára.

1989. szeptember elején indult el Kelet-Németországban az a politikai földcsuszamlás, amely kezdetben az ország néhány centrumára (pl. Lipcse) korlátozódott. Gorbacsov október 6-ai látogatását követően azonban már az egész országban általánossá váltak a tömegakciók. *Az alulról szerveződő demonstrációkkal egyidőben formálódtak ki a korábbi polgári kezdeményezésekből azok a politikai mozgalmak – mint például az Új Fórum – és pártszerű csoportok – például a szociáldemokrata párt –, amelyek a keresztény egyházakkal együttműködve élére álltak a békés tömegdemonstrációknak.* 1989. novem-

ber végére sikerült megtörni a monopolisztikus hatalmi rendszert, s ezzel párhuzamosan tendenciaszerűen csökkent a tömegakciók száma.

Hangsúlyozni szeretném azt is, hogy a SED reformerői csak Gorbacsov októberi látogatását, s ezzel párhuzamosan Honecker leváltását követően kezdték fokozatosan átvenni a kezdeményezést. Ezt jelezte a két Berlin közötti szabad átjárás biztosítása november 10-étől. Tevékenységüket az 1990. márciusi parlamenti választásokig elsősorban az a cél vezérelte, hogy minél kedvezőbb feltételeket teremtsenek a megreformált szocializmus számára.

1989 decemberétől a *kerekasztal-tárgyalások* váltak a politikai mozgások elsődleges színterévé – egy-egy jelentősebb tömegakcióval párosulva. A kerekasztal megalakulásával – első ülését 1989. december 7-én tartotta – és a parlamenti választásokig tartó működésével a hatalmi küzdelem immár intézményesült. Az utcai tömegakciókat a *tárgyalásos, párbeszédés forma* váltotta fel. Ez a fórum mindig a *legfelső döntéshozó testület* funkcióját töltötte be, amit mindenekelőtt a parlamenti választások időpontjának eldöntése igazolt. A kerekasztal a Német Szocialista Egységpárt/Demokratikus Szocializmus Pártja (később elhagyták a kettős név első felét) és szövetségesei – például a Szabad Német Szakszervezeti Szövetség –, valamint a vele szemben álló, különböző eszmei-politikai alapállású politikai erők közötti tárgyalások fóruma volt.⁵

A kerekasztal-tárgyalások folyamatában döntő jelentőségű volt Gorbacsov bejelentése Hans Modrow kormányfő 1990. január 30-ai moszkvai látogatása alkalmával, miszerint *a Szovjetunió nem ellenzi a német egység megteremtését*. A társadalmi mozgások háttérében eddig is kitapintható *nyugatnémet aktivitás ezt követően alapvetően befolyásolta az eseményeket*. 1989. november végéig a *különböző reformszocialista politikai csoportosulások – közülük is kiemelkedett az Új Fórum – uralták a politikai színpadot, de az év végére – különösen pedig Gorbacsov nyilatkozata után – helyüket fokozatosan a nyugatnémet támogatást élvező pártszerű csoportok (SPD, CDU-D, DSU, DA, LDP-D, FDP, DFP) vették át. A Német Szocialista Egységpárt, majd a Demokratikus Szocializmus Pártja reformelkötelezettségű csoportjai csak 1989. novemberétől játszottak komolyabb szerepet, befolyásuk, hatóerejük azonban nem érte el a reformszocialista, majd később a nyugatnémet támogatással politizáló szerveződések meghatározó szerepét*. Gorbacsov 1989. október elejei látogatása fontos lökést adott ahhoz, hogy egyáltalán nyíltan megjelenhessenek a SED reformerői. Pedig a Honecker helyébe kinevezett Egon Krenz a reformerek szempontjából nem is a légsikeresebb választás volt, hiszen személyében a reformvonalat csak kényszeredetten vállaló vezető került a párt élére. A november 18-án miniszterelnökké megválasztott Modrow – aki már korábban is nyíltan állást foglalt a reformok mellett – sokkal inkább megfelelt a reformelvárásoknak. A párt megújítására tett kísérletek közül fontos volt Krenz leváltása 1989. december 3-án, majd a SED rendkívüli kongresszusának első fordulójában (1989. december 8-9.) a reformerők egyik

vezető képviselőjének, Gregor Gysi ügyvédnek pártelnökké választása. A Gysi-Modrow kettős koncepciónálisan is változtatásra törekedett, amit egyrészt a névmódosítás (Német Szocialista Egységpárt - Demokratikus Szocializmus Pártja, majd később csak Demokratikus Szocializmus Pártja), másrészt a „demokratikus szocializmus” értékeinek elfogadása jelzett a rendkívüli kongresszus második fordulójában (1989. december 16-17.). Valójában azonban a párton belül egy reformszocialista, egy szociáldemokrata és egy konzervatív irányvonal rajzolódott ki a reformszocialisták hegemoniája mellett. A tulajdonviszonyok terén a párt a termelési eszközök közösségi tulajdonát tartotta a jövőre nézve is meghatározónak, ami a reformerők és a baloldali szociáldemokraták álláspontját tükrözte. Ezzel párhuzamosan megindult a párton belüli erózió is: 1989. december elejétől 1990. január közepéig 2,3 milliőről kb. 1,2 millióra csökkent a taglétszám, s ez a folyamat később is folytatódott. A kilépők között nemcsak konzervatívok és arctalan karrieristák találhatók, hanem valódi reformelkötelezettségűek is, így például 39 drezdai - a kerekasztal munkájában részt vevő W. Berghoferrel az élen - akik nem hittek a párt megújíthatóságában.

Az NDK-ban tehát alulról indított s fokozatosan többszázévezressé, többmillióssá vált tömegakciók - amelyek irányításában a reformszocialista erők együttműködtek a keresztény egyházakkal - roppantották szét a paternalista totalitárius rendszer hatalmi gerincét, s kényszerítették tárgyalásra az uralkodó pártot. Ezzel szemben Magyarországon kisebb szerepük volt a tömegmozgalmaknak, bár hazánkban is sor került jelentősebb tömegeket megmozgató akciókra 1989. márciusában és júniusában. A két ország közötti eltérés elsősorban azzal magyarázható, hogy az NDK-hoz képest kedvezőbb életkörülmények a hetvenes években - a romló tendencia ellenére is - toleránsabbá tették a rendszert, s a reformerők nyíltabb jelenléte az MSZMP-ben kedvezőbb körülményeket teremtett a rendszerváltás számára. Ezáltal Magyarországon békésebb, kevesebb megrázkódtatással járó, párbeszédesebb, tárgyalásos átmenet bontakozhatott ki, amelynek során mindvégig, az 1990. tavaszi parlamenti választásokig, kiemelkedő szerepe volt az MSZMP, majd az MSZP reformcsoportjainak és a különböző eszmei-politikai alapállású ellenzéki erőknek. Ezzel szemben az NDK-ban csak az alulról jövő tömegakciók kényszerítő hatására, utólag indultak meg a tárgyalások, amelyek során már a SED, majd a PDS is aktív szerepet játszott, de ez nem érte el az MSZMP, majd az MSZP aktivitásának szintjét.

A nyolcvanas évek második felétől, s különösen az 1988. májusi pártértekezlet után, tendenciaszerűen erősödött a reformerők befolyása az MSZMP-ben. Azonban még 1989 első felében is az ún. *defenzív liberalizmus koncepciója* bizonyult meghatározónak az állampártban, ami lényegében a fegyelmezett, rugalmas visszavonulás elmélete volt. Ez gyakorlatilag azt tartalmazta, hogy be kell fagyaszteni a magyar társadalom politikai megszerveződését, s amennyiben ez nem lehetséges, akkor minél több korlátot kell állítani a független

politikai kezdeményezések megszerveződése elé. A lényeg tehát az volt, hogy megkíséreljék fenntartani azokat az egyezkedési formákat, amelyek a Kádár-korszakban alakultak ki, s amelyek csaknem korlátlan ellenőrzési lehetőséget biztosítottak intézményi keretek között az MSZMP vezető szervei számára.

Részben a külső körülmények – így például a Szolidaritás és a Lengyel Egyesült Munkáspárt közötti tárgyalások megindulása 1989 februárjában –, részben a belső helyzet változásai – az ellenzéki erők növekedése, szervezettebbé válása, a társadalmi elégedetlenség fokozódása az életkörülmények romlása miatt, ami a mélyreható politikai-gazdasági reformok elmaradásával magyarázható – előretörési lehetőséget biztosítottak az MSZMP reformerőinek. Befolyásuk növekedését mindenekelőtt a többpártrendszer elfogadásáról szóló KB-határozat igazolta 1989 februárjában. Napirendre került a *kompromisszumos hatalommegosztás reformkonceptiója*, amelyet 1989 májusáig tekinthetünk irányadónak az MSZMP-ben. Ez a megközelítés már kezdte „emberszámba venni” az ellenzéki szerveződéseket, hajlandónak mutatkozott közvetlen tárgyalópartnerként elfogadni azokat, de a tárgyalások során arra törekedett, hogy az MSZMP hegemóniáján nyugvó többpártrendszer és hatalmi rendszer jöjjön létre.

Az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) 1989 márciusában megindult tárgyalásain azonban – hosszas viták után – végül is elvetették ezt az alternatívát és egységes álláspontként elfogadták az *„átmenet a demokráciába egy menetben”* koncepciót. Ez elvetett minden közbülső, kompromisszumos alternatívát és a szabad választások feltételeinek megteremtését tartotta elsődleges feladatnak. Az MSZMP-ben május végére az a vélemény kerekedett felül, hogy el kell fogadni ezt a javaslatot, s alá kell írni az ellenzékkel folytatandó tárgyalások megindításáról szóló megállapodást.

A *kerekasztal-tárgyalások* 1989. június 10-én kezdődtek meg, amelyeken egyrészt az MSZMP, másrészt az ellenzéki szerveződések⁶, mint egyenrangú felek, harmadrészt pedig az MSZMP és a táborához tartozó – az EKA nyomására egyértelműen szűkebb hatáskörrel rendelkező – politikai erők (pl. a DEMISZ) vettek részt. A tárgyalások többek között jelezték, hogy az állampártban korántsem alakult ki egységes álláspont a követendő politikát illetően, továbbra is küzdelem folyt a defenzív liberalizmus, a kompromisszumos hatalommegosztás és a teljesen szabad választások hívei között. A nyár folyamán azonban fokozatosan háttérbe szorultak a konzervatív erők, bár tényleges háttérbe szorításuk csak az MSZMP októberi kongresszusán történt meg, s fokozatosan előtérbe kerültek azok a Pozsgay Imre vezette reformkommunista erők, amelyek – a megváltozott körülmények hatására – a kompromisszumos hatalommegosztás újabb változatát képviselték. A szeptemberi megállapodás egyrészt az MSZMP említett reformcsoportjai és az MDF kompromisszumkész irányvonala közötti kiegyezésnek tekinthető, ami inkább a Szolidaritás és a Lengyel Egyesült Munkáspárt 1989-es kerekasztal-tárgyalásainak megoldásához közelített, mint a keletnémet tárgyalásokon szü-

letett megállapodáshoz. Utóbbi ugyanis a feltételek nélküli szabad választásokról döntött, előbbi viszont a Szolidaritás és a LEMP közötti kompromisszumos hatalommegosztásról. Az 1989. szeptemberi magyar megállapodás egyrészt elfogadta a szabad parlamenti választások koncepcióját, másrészt azonban összekapcsolta ezt egy széles hatáskörrel felruházott köztársasági elnöknek a választásokat megelőzően, még 1989 őszén közvetlen úton történő megválasztásával. Emögött felsejleni látszott a később kétoldalú egyeztetések útján rögzített megállapodás, miszerint az MSZMP megkapja a köztársasági elnök pozícióját, az MDF pedig a miniszterelnöki funkciót (Antall József).

Az 1989. novemberi népszavazás azonban – ha egészen minimális különbséggel is – meghiúsította ezt a megállapodást, lehetetlenné tette a köztársasági elnök közvetlen választását, s utat nyitott a szabad, kompromisszumok nélküli választások számára. Ennek időpontját a politikai szerveződések, pártok 1989. december 8–10-e között megrendezett tárgyalássorozata konkretizálta 1990. március 25-ében. Ez a döntés az SZDSZ, a FIDESZ, az MSZDP és az FKGP politikai szándékainak sikerét jelentette.

Az első szabad parlamenti választások megtartását az is megelőzte, hogy intézményesítetten is háttérbe szorultak a konzervatív erők az MSZMP-ben. E tekintetben kiemelkedő fontosságú volt az állampárt 1989. októberi kongresszusa. A kongresszuson háttérbe szorultak a Grósz–Fejti vezette konzervatív erők, s előtérbe kerültek azok a reformerők, amelyek elfogadták vagy a kompromisszumos hatalommegosztás Pozsgay-féle változatát, vagy a tiszta parlamenti választások koncepcióját. Ez tehát korántsem jelentette azt, hogy az immár Magyar Szocialista Párt néven szereplő párt tisztán szociáldemokrata párttá vált volna, amit a kongresszuson elfogadott demokratikus szocializmus koncepciója sugallt. Az MSZP továbbra is gyűjtőpárt maradt, amely valóban a szociáldemokraták (Vitányi), a kompromisszumos reformkommunisták (Pozsgay) és a (csökkenő számú) konzervatívok csoportjait foglalta magába.

2.2. Az 1990-es parlamenti választások

Kelet-Németországban a represszív totalitárius modell lényegében kizárta a pártokhoz való kötődést, kikristályosodott párttagsági, illetve szavazói bázis kialakulását. *Ennélfogva a választópolgárok magatartását 1990-ben rövid távú megfontolások határozták meg, mégpedig elsősorban a jobb életkörülmények, a gazdasági-szociális értelemben vett javulás reménye.* A választási eredmények azt igazolták, hogy a szavazópolgárok többsége az NSZK-ban kormányon lévő CDU-CSU támogatta választási koalícióban⁷, a „Szövetség Németországért” néven együttműködő pártokban látta ennek legnagyobb garanciáját, s természetesen emögött Európa legerősebb gazdaságát. A választópolgárok többsége azt remélte, hogy a „Szövetség Németországért” koalícióra történő szavazás rövid távon azt eredményezi,

hogy az áhított NSZK-beli életkörülményeket éri el, még ha a fel lendülés átmenetileg munkanélküliséggel és áremelkedésekkel jár is együtt.

A márciusi parlamenti választásokon *viszonylag jól szerepelt a Demokratikus Szocializmus Pártja: 16,3%-ot ért el.* Számos specifikum állapítható meg választási eredményeinek politológiai-szociológiai elemzése alapján. Az egyik legjellemzőbb ezek közül, hogy a munkásság többsége elfordult a PDS-től, ami egyértelműen azzal magyarázható, hogy elődpártjának a totalitárius rendszerben betöltött funkciója miatt ezt a pártot tették felelőssé azért, hogy bár szavakban állandóan, ténylegesen kevésbé képviselte érdekeiket. A 11,9%-os munkástámogatást a regionális adatok is alátámasztották, ugyanis a nagy munkáslétszámú déli tartományokban (Thüringia 11,2%, Sachsen 13,3%) sokkal gyengébben szerepelt a párt, mint az északiakban (Mecklenburg-Elő-Pomeránia 22,4%, Brandenburg 18,4%). A PDS az értelmiségiek körében kapta a legnagyobb támogatást (31,0%).⁸ E körbe azok a csoportok tartoztak, amelyek a köz-igazgatásban, az igazságszolgáltatásban, a tömegtájékoztatóban, a tudományos életben és a pártapparátusban töltöttek be vezető funkciókat, s ezáltal vagy az elit tagjai voltak, vagy egyéb, szintén jó anyagi körülményeket biztosító posztokat foglaltak el. Számukra kizárólag a Demokratikus Szocializmus pártja kínált lehetőséget társadalmi helyzetük fenntartására. Elsősorban körükben fogalmazódott meg az „NDK-identitástudat”, az önálló államiság gondolata. De más társadalmi rétegek – többnyire a fiatalabb generációk – egy része is elutasította a német egyesülést. A nők, a fiatalabb és a középkorú (39 éves korig) szavazók jelentős számban adták voksukat a PDS-re. A párt egész múltjából törvényszerűen következett, hogy főként a nem-válás választópolgárok szavazatait nyerte el (nem-vallásos 24,6, evangélikus 4,9, katolikus 4,5%)⁹.

A Demokratikus Szocializmus Pártja – minden őszinte és kevésbé őszinte megújulási törekvése ellenére – ilyen rövid idő alatt nem társíthatta el magától a múlt káros örökségét. A szavazók többsége – reá hátrítva a múlt valamennyi hibáját – végül is ellene szavazott. Ugyanakkor ezt a pártot támogatták a jelentősebb, új, baloldali orientációjú tömörülések (pl. Új Fórum) mellett a leginkább tudatos szavazók, közöttük nagy számban értelmiségiek.

Az 1990. májusi helyhatósági választások és az 1990. decemberi össznémet választások megerősítették a vázolt politológiai-szociológiai elemzést¹⁰.

Magyarországon az 1990. márciusi parlamenti választásokon a választópolgárok többsége elutasította a „létező szocializmus”-t, azaz a korábbi paternalisztikus totalitárius modellt, megerősítve az 1989. novemberi népszavazás eredményét, amely szerint a szavazók több mint 95 százalékos többsége a rendszerváltásra voksolt. Egyértelműen kisebbségben maradtak azok a pártok, így az MSZP is, amelyek valamilyen „közbülső” alternatívát fogalmaztak meg – ez a Magyar Szocialista Párt esetében a demokratikus szocializmus koncepcióját

jelentette. A szavazási eredmények elemzése alapján egyértelműen megállapítható, hogy a szavazáson részt vevők körülbelül 80 százaléka a nyugati demokráciák modellje mellett szavazott, minden más orientációt elutasítva.

A parlamenti választások eredményei azt is igazolták, hogy a választópolgárok többsége egyértelműen ellenállást tanúsított a zárt ideológiákkal szemben, s mintegy 65 százalékuk azokra a pártokra adta voksát, amelyek nyitottak voltak. Egyébként ezek közé a pártok közé tartozott az MSZP is. A szavazási eredmények értékelése azt is jelezte, hogy az MSZP szavazóbázisa elsősorban a városok, az értelmiség és a negyven év fölöttiek körében található.

A kelet-németországi és a magyarországi parlamenti választások összehasonlító elemzése alapján megállapítható, hogy sem a volt NDK-ban, sem Magyarországon a választópolgárok jelentős része – a nyugati modellhez való vonzódása ellenére – nem rendelkezett kikristályosodott értékorientációval, amikor a korábbi totalitárius modell ellen szavazott. Ez az eredmény azért is érdekes, mert Magyarországon az NDK-hoz képest kedvezőbbek voltak az életkörülmények és enyhébb volt a rendszer totalitárius jellege. A választópolgárok többsége azonban a változások garanciáját nem a PDS-ben, illetve az MSZP-ben látta. Mind a volt NDK-ban, mind Magyarországon a szavazók zöme az utódpartokat tette felelőssé – jogosan vagy kevésbé jogosan – a totalitárius modell negatívumaiért.

*További hasonlóság az is, hogy mindkét utódpart bázisában komoly szerepet játszottak az értelmiségi csoportok és a városi szavazók*¹¹.

Mind a volt NDK, mind Magyarország esetében kialakulatlan választói magatartással van dolgunk; általában egzisztenciális érdekek motiválták a szavazók döntését, nevezetesen az életkörülmények rövid távú javítása. Amíg azonban a volt NDK esetében ezt a nyugatnémet háttérrel rendelkező politikai erőktől várta a szavazópolgárok többsége, addig ez értelemszerűen Magyarországon nem fogalmazódhatott meg. Továbbá, amíg – összhangban a magyarországihoz képest kedvezőtlenebb életkörülményekkel – *Kelet-Németországban a mintaértékű NSZK életkörülményeiben látta a választópolgárok többsége a megoldást, méghozzá a gyors megoldást, addig Magyarországon a szavazók többsége a lassúbb, kisebb megrázkódtatásokkal járó átmenet mellett szavazott.*

2.3. Az 1994-es parlamenti választások

Az 1990-es politikai-gazdasági és pénzügyi egyesítést követően kétértelműen jelentős anyagi erőforrásokat fektetett be a német kormány a nyugati tartományokhoz képest elmaradott keleti övezetbe. Gazdaságpolitikai irrealitás volt ugyanakkor azt várni, hogy az egykori NDK gazdasági-szociális körülményei rövid időn belül elérjék a korábban mintaállamnak tekintett NSZK színvonalát. Pedig az 1990. márciusi par-

lamentum választásokon ennek ígéretével nyerte el a „Szövetség Németországért” a választópolgárok többségének támogatását. Annak ellenére, hogy a koalíció mögött álló nyugatnémet „testvérpártok” vezető politikusai, szakértői tudták – ha nem is teljesen pontosan –, hogy az NDK gazdasági talpraállítása hosszabb időt vesz igénybe, s eleinte komoly megrázkódtatásokkal jár.

Miképpen befolyásolta a keletnémet piacgazdaság sokkterápiával történő kiépítésének – a választási ígéretekkel szembeni – gyakorlata a *PDS pozícióit*? Egyrészt a Demokratikus Szocializmus Pártja lényegében megőrizte korábbi társadalmi bázisát az 1990-es választásokat követően is. Támogatói háttérét az értelmiség, a fiatalabb és középkorú (39 éves korig) generáció és a városi lakosság alkotta. Ezt az 1994. októberi parlamenti választások is igazolták. Másrészt viszont erősödött a párt befolyása e csoportokon túl, a munkásság és a munkanélküliek körében.

Amíg a PDS az 1990. decemberi össznémet választásokon 2,4 százalékot kapott országosan – s ez 17 mandátumot jelentett –, addig 1994. októberében már 4,4 százalékot nyert el, ami 30 képviselői helyet biztosított számára a Bundestagban.¹²

A *PDS természetesen továbbra is döntően „keletnémet” politikai erő*, a térségben még emelkedett is politikai befolyása. Igazolta ezt például az, hogy Mecklenburg–Elő-Pomerániában 1990. decemberében 22,4 százalékot kapott a párt, 1994. októberében 22,7 százalékot, továbbá, az 1990-es össznémet választásokon 11,1, 1994-ben pedig már 15,3 százalékot.¹³

Az 1994. évi parlamenti választásokon való eredményesebb szerepléshez persze arra is szükség volt, hogy az egykori nyugatnémet tartományokban is többen szavazzanak a PDS-re 1990-hez képest. A párt elsősorban a nyugati ipari központokban állt helyt: Brémában 2,7, Hamburgban 2,2 és Berlin nyugati szektorában 2,6 százalékot ért el.¹⁴

A Demokratikus Szocializmus Pártja az 1989. decemberi kiemelkedő jelentőségű kongresszus után, az eltelt évek során korántsem vált eszmeileg homogénné. Egyrésztől komoly befolyással rendelkezik a Bisky–Gysi–Modrow vezette *demokratikus szocializmus tálján álló irányvonal*, másrészt a *neosztálini elveket valló csoportosulás*. Ez egyébként a párt négyéves parlamenti és parlamenten kívüli tevékenységében egyaránt megnyilvánult, ami egyrészt ingatagságát jelzi, másrészt egyelőre jelentős választói támogatottságot jelent. A PDS az 1994-es választásokon továbbra is komoly mértékben támaszkodhatott – 1990 mindkét parlamenti választásához hasonlóan – az egykori NDK területén azokra a választókra, akik vagy a régi rendszer csekély mértékű megreformálásának hívei, vagy a demokratikus szocializmus koncepcióját vallják magukénak. Ugyanakkor az ingadozó szavazók is fontos szerepet játszottak valamennyi választáson. Figyelemre méltó továbbá, hogy a nyugati tartományokbeli ipari központokban a munkásszavazók jelentős számban a PDS-re adták voksukat.

Az 1990-es parlamenti választások után az MSZP fokozatosan visszaszorította azokat a vele szemben megfogalmazódó előítéleteket, amelyek totalitárius múltjának továbbéléséhez kapcsolódtak. Igazolta ezt mindenekelőtt az időközi parlamenti választásokon elért sikere. Továbbá az is, hogy amíg 1991-ben a párt csak az ötödik helyen állt a párttámogatottsági listán, addig 1992-ben támogatottsága lényegében elérte az MDF-ét és az SZDSZ-ét.¹⁵

1993 végére az MSZP beérte a FIDESZ-t, és lehetséges szavazóinak száma megközelítette a 17 százalékot. A párt támogatottsága az év elején még csak a 10 százalék körül mozgott. Bázisának jelentősebb erősödése 1993 nyarától figyelhető meg, elsősorban a FIDESZ szavazótáborának rovására. Ugyanakkor az MSZP társadalmi bázisának szerkezete megőrizte korábbi jellegzetességeit, elsősorban a városiakok, az iskolázottabb réteg és a negyven éven felüliek körében volt vonzó. Az elsődleges pártpreferenciák alapján tehát az MSZP holtversenyben az első helyről kezdte az 1994-es évet.

Kevesen várták azonban, hogy az MSZP elsőprő győzelmet arat majd az 1994. májusi parlamenti választásokon. Ezzel összefüggésben egyrészt azt szeretném aláhúzni, hogy a párt korántsem rendelkezik nagyjából tudatos választói bázissal, a rá voksolók többsége pillanatnyi érdekek, hangulatok alapján foglalt állást mellette. Kiábrándult az MDF vezette kormánykoalíció gazdaságpolitikájából, amely a szociális körülmények rohamos romlásával párosult. Ez a választói magatartás azzal a veszéllyel jár az MSZP számára, hogy fokozatos lemorzsolódás következik be, amint a párt nem tudja vagy nem akarja teljesíteni választási ígéreteit. (A választások óta eltelt időszak lényegében ezt a tendenciát támasztja alá.)

Másrészt fontos momentum az is, hogy az MSZP-re szavazók többsége azért adott hitelt a szocialista választási programnak, mert emlékezetében még élénken élt a hetvenes évekbeli „gulyáskommunizmus”.

Mindezek után váratlanul érte az MSZP szavazóinak jelentős részét a kormánykoalíció napjainkig tartó politikai irányvonala. S itt jutunk el egy további lényeges elemhez, nevezetesen az MSZP eszmei-politikai heterogenitásához. Az 1989. októberi kongresszus óta mindmáig különböző, s váltakozó kimenetelű küzdelmet folytató irányzatok élnek egymás mellett a pártban. A választások után a Békesi László, majd Bokros Lajos nevével fémjelezhető liberális monetarista gazdaságpolitikai vonal uralta a párt és a kormány politikáját, az SZDSZ liberálisainak hathatós támogatásával. Viszonylag gyengébb pozíciókkal rendelkeznek a demokratikus szocializmus irányzatának képviselői, akik lehetségesnek tartják a gazdasági átalakítás kevésbé drasztikus, szociálisan érzékenyebb formáját. Ezért a demokratikus szocialisták és a szakszervezeti lobb, az MSZOSZ és a párthoz közel álló tagszervezetei vezetőinek közeledése várható. Őket valóban ebbe az irányba nyomják a tagok, s részben ezzel is magyarázhatók a liberális monetarista politika csekélyebb korrekciói. Ugyanakkor a szakszervezeti vezetők elkülönült érdekei, saját pozícióik védelme fontos sze-

repet játszanak abban, hogy nemigen támogatnak hathatóssabb tiltakozási formákat (pl. sztrájkokat). S tehetik ezt azért is, mert a totalitárius időszak hatására a szakszervezeti tagság jelentős része tekintély- és pozícióstisztelő, amit a funkcióban lévő vezetők kifinomult eszközökkel jól tudnak kezelni. Ma még nehéz körvonalazni, hogy miképpen módosulnak a pártbeli erőviszonyok, hogyan éli túl az MSZP a piacgazdaságra történő átmenet buktatóit, s ez mennyiben befolyásolja a párt szavazói bázisát.

A PDS és az MSZP választási eredményeinek, a két parlamenti ciklus közötti politikai tevékenységének, belső strukturálódásának összehasonlítása alapján megállapítható, hogy heterogén, egymással vetélkedő irányzatok által jellemezhető pártokról van szó. *Közös vonás* tehát hogy, egyelőre nem beszélhetünk letisztult, viszonylag homogén értékeket valló pártokról, még tart a kikristályosodási periódus. Ezek a pártok még nem valódi demokratikus szocialista politikai erők, noha mindkét pártban megtalálható ez az irányvonal. Kétségtelen, hogy társadalmi és szavazóbázisuk nőtt, de jelentős – különösen az MSZP esetében – az ingadozó szavazók aránya. Amíg tehát liberálmonetarista és demokratikus szocialista erők, illetve demokratikus szocialisták és neosztálinisták találhatók egy pártban, s amíg a pártok szavazóinak többsége nem tudatos magatartás alapján szavaz rájuk, addig a nyugat-európai típusú politikai pártokról esetükben nem beszélhetünk.

Ugyanakkor *komoly eltérésnek* tekinthető a két párt pozícióit illetően, hogy amíg a társadalmi kiábrándultság a szavazópolgárok több mint ötven százalékát az MSZP felé vitte el – összefüggésben a kádári korszak „gulyáskommunizmusával” –, addig az egykori keletnémet szavazóknak jóval kisebb hányada fordult a PDS felé; mindennek előtt a magyarországihoz képest sokkal kevésbé elfogadott honeckeri modell miatt. Egészen speciális az egykori nyugati tartományok PDS-re voksolójának magatartása, hiszen a keleti területeken élőkkel ellentétben esetükben ilyen összehasonlítási alap nem létezik.

ZÁRÓ GONDOLATOK

Tanulmányomban folyamatosan próbáltam válaszolni a bevezetőben megfogalmazott kérdésekre. Összegzésképpen célszerű kiemelni ezek közül néhány fontosabb következtetést.

1. A Honecker-, illetve a Kádár-korszak politikai rendszerét egyfelől jellemezték a *szovjet típusú totalitárius modell közös, általános ismérvei* (pl. a pártközpontú, monopolisztikus hatalmi mechanizmus, a politikai alrendszer túlsúlyos szerepe a társadalmi totalitáson belül stb.). Másfelől eltérő vonások is kimutathatók, mint például a decentralizáltabb magyar és a szigorúan központosított keletnémet döntéshozatali mechanizmus közötti különbség.

2. Az NDK-ban alulról indított, jelentős tömegeket megmozgató utcai demonstrációk rendfítették meg a hatalmi elit pozícióit, s ebben

a folyamatban új, baloldali jellegű politikai csoportok – a keresztény egyházak támogatásával – töltötték be a vezető szerepet. Az ezt követően megindult „kerekasztal-tárgyalások” során fokozatosan az NSZK politikai erői támogatását élvező szervezetek vették át a kezdeményezést. Ezzel szemben Magyarországon békésebb, tárgyalásos átmenet indult meg, amelynek során – mások mellett – kiemelkedően fontos szerepe volt az első szabad választásokig az MSZMP, majd az MSZP reformerőinek. Ugyanakkor az NDK-ban a SED-ben, illetve a PDS-ben megerősödtek ugyan a reformerők, befolyásuk azonban az 1990-es választásokig lényegesen gyengébb volt.

3. Az 1990-es parlamenti választások igazolták, hogy mindkét ország választópolgárainak zöme az utódpartokat tette felelőssé a totalitárius modellért. Az NDK-beli szavazók döntő többsége számára az NSZK társadalmi modellje jelentett vonzerőt, ezek zöme a radikális változásokat sürgető keresztény-konzervatív pártokra szavazott. Magyarországon viszont a választók többsége a mérsékelt és lassúbb ütemű átmenetet hirdető – egyébként szintén keresztény-konzervatív talajon álló – MDF-re adta voksát. Az eltérő választói magatartás oka elsősorban a Kádár-korszak „gulyáskommunizmusa” és a honeckeri rendszer merev neosztálini politikája közötti eltérésben keresendő.

4. Az 1994-es parlamenti választások eredményeinek értékelése azt támasztotta alá, hogy mindkét párt heterogén eszmei-politikai arculattal rendelkezik, s még korántsem jellemzi őket a nyugat-európai szociáldemokrata pártok esetében megfigyelhető kikristályosodott társadalmi bázis és értékrend, a demokratikus szocializmus gondolata. A magyar választók többsége nosztalgából, s nem kialakult választói magatartás alapján fordult az MSZP felé. A PDS nem mutatható fel hasonlóan „szimpatikus múltat”, így tömeges társadalmi-választói támogatottsága nem is volt várható. Ennek ellenére az MSZP esetében is váratlan volt a földindulászerű győzelem.

JEGYZETEK

¹ Az NSZK részéről azonban sohasem a nemzetközi jogi elismerés alatti szinten legalizálták az NDK-t.

² Idézi Childs 1985:56.

³ Lásd Köhler-Ronge 1984:128. Korábbi és későbbi felmérések is ezt támasztották alá.

⁴ 1989. első felében 120 000 fő, míg 1988-ban csak 39 832 fő hagyta el az NDK-t. Forrás: Informationen der Evangelischen Kirchen in der DDR. 1990. S. 34.

⁵ Ezek közé egyrészt a reformszocializmus valamilyen alternatíváját képviselő csoportosulások – pl. az Új Fórum, a Demokráciát Most –, másrészt a kereszténydemokrata, illetve liberális elveket valló CDU-D és az LDP-D, harmadrészt olyan erők tartoztak, amelyek 1989 őszén még reformszocialisták voltak, de 1989 végétől fokozatosan eltávolodtak ettől – pl. az SPD demokratikus szocializmus

koncepciót fogadott el. Voltak továbbá olyan szerveződések is – pl. a keresztény-szocialista DSU –, amelyek nem vehettek részt a kerekasztal munkájában, mert csak 1990. január 20-án alakult meg.

⁶ E különböző eszmei-politikai felfogást képviselő pártszerű képződmények egyik legfontosabb jellemzője, hogy számuk ugyan ugrásszerűen emelkedett, de még 1989 szeptemberében sem érte el összességben a politikai szerveződések taglétszáma a felnőtt lakosság egy százalékát. A sokféle párt közül – befolyásukat tekintve – az MDF, az SZDSZ, a FIDESZ, az MSZDP és az FKGP emelkedett ki.

⁷ A „Szövetség Németországért” koalíció a CDU-D-t, s a bajor CSU által támogatott DSU-t és a DA-t foglalta magában. Ez a választási koalíció az 1990. márciusi parlamenti választásokon – az előzetes közvéleménykutatások prognózisai ellenére – megelőzte az SPD-t.

⁸ Az adatok forrása: Forschungsgruppe Wahlen: Umfrage DDR März, 1990. S. 5., 14. und 24-25.

⁹ Az adatok forrása: Forschungsgruppe Wahlen: Umfrage DDR März, 1990. S. 40., 45., 56-78.

¹⁰ A PDS az 1990. december 2-i össznémet parlamenti választásokon össznémet relációban 2,4%-ot, a volt NDK területén pedig 11,1%-ot ért el. A PDS azért jutott be a Bundestagba, mert a törvényi előírások alapján a keletnémet övezetben meghaladta az 5%-ot.

¹¹ Arról van szó, hogy a PDS és az MSZP esetében is a tárgyalat értelmiségi csoportok hasonló funkciót tölthettek be és hasonló érdekmotiváció talaján álltak, továbbá többségük városi volt.

¹² Itt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a PDS ugyan országosan nem érte el a választási küszöböt (5%), de három egyéni körzetből is tudott képviselőt juttatni a Bundestagba, így mint párt is bejuthatott. A közölt adatok forrásai: Forschungsgruppe Wahlen 49-54. old. és *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 1994. 10. 19.

¹³ Az adatok forrása megegyezik a 12. jegyzetben említett forrásokkal.

¹⁴ Forrás: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 1994. 19.

¹⁵ Az első helyen a FIDESZ állt, utána következett az MDF, az SZDSZ és az MSZP.

FELHASZNÁLT IRODALOM

— 1994. Parlamenti pártok 1993. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1994.* Budapest, 654–666.

— Ellenzékben. In: Gábor et al. (szerk.) 1994., 30-40.

— Politikai rendszer és pártrendszer. 1993. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1994.* Budapest, 38–49.

A *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 1991., 1992., 1993., 1994., 1995-ös számai.

A közvélemény 1989-ben. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1990.* Budapest: AULA-OMIKK, 433-464.

Ágh Attila 1991 A felemás fordulat éve. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1991.* (Szerk.: Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László) Budapest. Ökonómia Alapítvány–Economix RT, 17–30.

Andorka Rudolf 1993. Társadalmi szerkezet 1991-1992. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1993.* (Szerk.: Kurtán et al.) Budapest. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 16–39.

Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1991. Pártpolitikai mélyrétegek. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1991.* Budapest, 647–667.

- Az 1990. és 1994. évi választást összehasonlító adatok. In: Gábor Luca–Levendel Ádám–Stumpf István (szerk.) *Parlamenti választások 1994*. Budapest: Osiris–Századvég, 472–488.
- Az Országos Választási Bizottság közleménye az országgyűlési képviselők választásáról. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1991*. Budapest, 81–85.
- Bahro, R. 1977. *Die Alternative zur Kritik des real existierenden Sozialismus*. Frankfurt a. M.
- Berichte des Instituts für Demoskopie Allensbach*, Sept, Okt, 1994.
- Bihari Mihály 1990. Egy pártkongresszus szociológiája. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1990*. Budapest, 21–28.
- Bokor Ágnes: Félidőben. Várható szavazási magatartásról. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1993*. 575–602.
- Bossányi Katalin 1991. A vágy titokzatos tárgya. Az új magyar burzsoázia. *Beszélő*, 10, 19.
- Bozóki András 1990. Politikai irányzatok Magyarországon. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1990*. Budapest, 184–192.
- Childs, D. (ed.) 1985. *Honecker's Germany*. London: Allen and Unwin
- Crome, E. 1987. *Ungarn in den 80-er Jahren*. Berlin. Staatverl 78–87.
- DDR-Handbuch*. Hrsg: Bundesministerium für innendeutsche Beziehungen u. Ltg. v. H. Zimmermann 2. Bde. Köln, 1985. 56–63.
- Diepenthal, W. 1974. Drei Volksdemokratien. Ein Konzept kommunistischer Machtstabilisierung und seine Verwirklichung in Polen in der Tschechoslowakei und in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands 1944–1948. V. *Wissenschaft u. Politik*, Köln.
- Doernberg, S. 1968. *Kurze Geschichte der DDR*. Berlin.
- Faller, K.–R. Hahn–R. Zeimentz (Hrsg.) 1993. *Dem Hass keine Chance: Wie ist die Gewalt zu stoppen?* Köln, Papy Rossa-Verl., 67–87.
- Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Biographisches Lexikon*. 1970. Hrsg. Inst. für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Berlin.
- Geschichte des Staates u. des Rechts der DDR*. 1984. Hrsg.: Inst. für Theorie des Staates u. des Rechts der Akademie der Wissenschaften der DDR, Bd. I.–II. Berlin
- Gniffke, E.W. 1966. *Jahre mit Ulbricht*. Köln
- Gombár Csaba 1989: *Borítékolt politika*. Budapest: Pénzügykutató RT, 67–93.
- Greskovits Béla 1995: Demokrácia-szegény országban. In: *Társadalmi Szemle*, 5, 3–23.
- Hacker, J. 1983.: *Der Ostblock. Entstehung, Entwicklung und Struktur 1939–1980*. Baden-Baden: Nomos V. 46–65.
- Havemann, R. 1977. *Berliner Schriften*. München
- Hegyí Gyula 1995: A kormányzó szocialisták. *Kritika*, 5.
- Huffschmidt, J. 1995.: Krise und Krisenrhetorik. *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 5, 281–286.
- Kende Péter (szerk.) 1987. *Válság és reform. Kivitelezhető szocializmus. Gorbacsov és a többiek. Társadalmi Szerződés*. Paris: Dialog es européens, Malakoff
- Kéri László: Pártok-blokkok-esélyek. In: Gábor Luca et al. 1994, 64–69.
- Konrád György 1990. *Antipolitika*. Budapest: AB Független K.
- Kosing, A. 1976. *Nation in Geschichte und Gegenwart. Studie zur historisch-materialistischen Theorie der Nation*. Berlin
- Köhler, A.–V. Ronge 1984. Einmal BRD-einfach. Die Austrisewelle im Frühjahr 1984. *Deutschland Archiv*, 12.
- Körösenyi András 1991. Politikai tagoltság. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1991*. Budapest, 75–79.

- Krisch, H. 1974. *German Politics under Soviet Occupation*. New York
- Kukorelli István 1991. Pártok, civil társadalom a parlamenten kívül. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1991*. Budapest, 187–193.
- Lendvai Pál 1988. *Das eigenwillige Ungarn. Von Kádár zu Grósz*. Zürich-Osnabrück Interform
- Lengyel László 1990. Ezerkilencszáznyolcvankilenc. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1990*. Budapest, 47–54.
- Mitgliederbefragung der PDS 1991. Strukturen, politische Aktivitäten und Motivationen in der PDS*. Forschungsbericht (Diskussionfassung), vorgelegt zum 2. Parteitag der PDS.
- Olzog, G. 1991. *Die politischen Parteien in Deutschland: Geschichte, Programmatik, Organisation, Personen, Finanzierung*. München: Olzog
- PDS-Arbeitsmaterial zum 2. Parteitag in Berlin*, 21–23. Juni 1991.
- PDS-Pressedienst. Presse- und Informationsdienst des Parteivorstandes*, Jg. 1991.
- Polonyi Gábor 1993. Parlamenti pártok '92. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1993*. Budapest, 660–669.
- Schlett István 1993. Stabilizálódás vagy elbizonytalanodás? – A pártok 1992-ben. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1993*. Budapest, 87–92.
- Schneider, E. 1988. *The Central Political Elite of the German Democratic Republic*. Köln. Bundesinst. für ostwissenschaftliche u. internationale Studien.
- Senfft, H. 1995. Die DDR amnestieren? *Blätter deutsche und internationale Politik*, 5. 523–528.
- Staritz, D. 1986. *Geschichte der DDR 1949–1985*. Neue Historische Bibliothek, Frankfurt a. M. Suhrkamp V.
- Süss, W. (Hrsg.) 1991. *Die Bundesrepublik in den achtziger Jahren. Innenpolitik, Politische Kultur, Aussenpolitik*. Opladen.
- The Europe World Year Book I. 1994*. Europa Publ. Lim. , 114–116.
- Várnai Gábor 1994. Fiatal munkások és irodisták politikai orientációjának és pártpreferenciáinak változásai 1993 folyamán. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1994*. Budapest, 655–667.
- Weber, H. 1985. *Geschichte der DDR*. München DTV
- Wuttke, C.–Musiolek, B. (Hrsg.) 1991. *Parteien u. politische Bewegungen im letzten Jahr der DDR*. Berlin
- Závecz Tibor 1992. A pártpreferenciák alakulása 1991-ben. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1992*. Budapest, 621–640.